

БОРЯНА ВЕЛЧЕВА, АНГЕЛИНА ДАСКАЛОВА (София)

НАРОДНИ ЧЕРТИ В ЕЗИКА НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Обогатяването и развитието на българския книжовен език през XIV в. е една от най-интересните теми на старобългаристиката. Главните проблеми за изследване са два: 1. Концепцията за книжовно-езикова норма на търновските писатели и мястото на старобългарската традиция в изграждането на тази норма. 2. Обогатяването на книжовния език с нови средства и мястото на живата реч в това обогатяване. В първия случай изследвачът се занимава с трудностите, с които е трябвало да се справят писатели като Евтимий и Григорий Цамблак, за да запазят старинния, красив за тях език от „непрестанното въздействие на всекидневната реч“¹. Във втория случай богатството и въздействащата сила на езика на търновските писатели трябва да се проучва в тясна връзка както с развойните процеси на българския език, така и със словното разнообразие на народните говори през XIV в. Без тяхното познаване богатата образност на Цамблаковото литературно творчество трудно може да се обясни. Когато пише за езика на Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, Ив. Гълъбов отбелязва нещо крайно важно — че това е „съчинение, което, макар и да се стреми да запази изискан висок езиков стил, не губи връзката с живата реч“².

Нашето изследване цели да даде насоки за разработване на езика на Цамблак именно във втория аспект — отражението на живата народна реч от XIV—XV в. в неговото творчество. Поставената задача е трудна — и поради обекта на изследването (който на пръв поглед е в противоречие с нея), и поради отсъствието на конкретни разработки.

При изследването на народните черти в езика на среднобългарските паметници обикновено историците на българския език издирват онези особености, които нарушават традиционната книжовна норма. Откриването на подобни случаи е несъмнено важно — с регистрирането на ранни примери на езиковите иновации в писмените паметници се хвърля светлина както върху хронологията на явленията и техните процеси, така и върху

¹ Ив. Гълъбов, Цамблаковото Слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. — В: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 89.

² Пак там, с. 61.

неравномерното им протичане на диалектната територия. Срв. например случаи като *злнѣтъ рѣкъ* вместо *злнѣтъ рѣкъ* в Добрейшовото евангелие³ или *надалече бѣгатн* вместо *далече бѣгатн* в един от преписите на Слово за пророк Илия от Григорий Цамблак.⁴

Възможни са още две насоки при проучването на среднобългарските паметници като извори на данни за историята на говоримия език през средновековието:

Първата насока ще определим условно като изследване на „негативното отражение“ на живия език. Старателната замяна на едни форми с други на даден етап започва да буди подозрение и възниква въпрос: защо толкова се старае книжовникът в използването на старинни форми или неестествени за българския език от епохата конструкции, какво избягва с това свое старание? Такъв е например случаят с характерната за търновските писатели употреба на конструкции с име и постпозитивно показателно местоимение *онъ* — *мжъ онъ*, *богатън онъ мжъ* и др. Те съответствуват на гръцки конструкции с *ἐκεῖνος* и по всяка вероятност употребата им крие старателно избягване на членувани имена.⁵

Втората насока е да се потърси отражение на живия език в езиковата норма на среднобългарските паметници. Тази насока е особено важна — отражението на народния език не само в случайните грешки и отклонения, но и в системно свързаните езикови черти на даден паметник, в книжовната езикова норма на среднобългарските ръкописи засега малко се изследва и се подценява. Две страни на среднобългарските писмени паметници заслужават в това отношение най-много внимание: правописните системи от XII и началото на XIII в.⁶ и лексиката на паметниците от XIV в.

³ Вж. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978, с. 205.

⁴ Ръкопис ф. 199, № 3 от Държ. библиотека „В. И. Ленин“ в Москва. Вж. Г. Дачев. Неизвестен сборник със слова на Григорий Цамблак. — Лит. мисъл, 1977, кп. 4, 103—108.

⁵ Употребата на *онъ* при имената става един от обикнатите похвати в книжовния език до началото на XIX в. Срв. например в словото за св. Петка у Евтимий и в дамаскини като Копривщенския:

отъ еже не мощн неструпнаго смрада оного трупѣти (у Евтимий); н онънъ стаѣпникъ веке не може да трупн онънъ смрада (в Копривщенския дамаскин от XVII в.).

В около 40% случаите с подобна употреба на *онъ* съответствуват на конструкции с *ἐκεῖνος* в гръцки. Срв.: *помогни ми данавѣа. ато азъ да ти донесѣ сфонгато доврѣ, си рѣчь хубава гозѣва. Така тѣсѣ в рече да принесѣ онънъ даръ. н тогнѣа зѣдасѣ во рн със дѣцата таги покаан си чките на земля (Слово за св. Георги, рък. № 15 от библиотеката на Троянския манастир, XVII в.). В архаичните по език дамаскини: *Далѣко обѣщасѣ даръ**

*онъ . . . (Луковитски дамаскин от XVII в., рък. № 134 от ЦИАМ, София). В гр. *ἄφοντις* *νοῦν* *ἔταξε* *τὸ* *δύρονα* *ἐκεῖνο*. Милетич нарича подобни конструкции в новобългарските паметници „предпоставен член“ и неправилно допуска, че употребата им е била народна и характерна за определен период от развоја на българския език (Л. Милетич. Копривщенски дамаскин. — Български старини. Кн. II. С., 1908, с. XLII); Вж. Б. Велчева. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. — Изв. Инст. бълг. език, кн. X, 1964, с. 167.*

⁶ Вж. Б. Велчева. Към установяването на среднобългарските правописни типове (Стаматово евангелие от XIII в.). — Изв. Инст. бълг. език, кн. XVII, 1968, с. 233—286.

Целта на настоящата статия е да се потърсят народните черти в лексиката на някои Цамблакови съчинения.

В лексиката на Цамблук могат да се открият най-общо два пласта— думи и фразеологични съчетания, които се откриват и в старобългарските поетични, и думи и фразеологични съчетания, които не се откриват в старобългарските поетични. Много от старобългарските думи са били обикновени и народни през XIV в. Употребата им от търновските писатели е намирала подкрепа в средата, от която книжовниците са произлизали. Установяването на тези лексикални и фразеологични единици, по-скоро на спорните от тях, може да стане чрез съпоставка с ранните новобългарски поетични и материал от съвременните български говори. Във втория пласт са думите и изразите, които не са засвидетелствувани в по-ранни писмени поетични, но се срещат у търновските писатели и специално у Цамблук. Кой от тези думи са били народни и кои са резултат от личното, действително талантиво словотворчество на писателя?

Примерите, които разглеждаме, са преди всичко от Слово за пророк Илия и Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител — и двете по препис от ръкопис Ф 199 № 3 от Държ. библиотека „В. И. Ленин“ в Москва.⁷

Както у Евтимий, така и у Цамблук се среща прилагателно *напраснъ* 'неочакван, внезапен; силен' и наречие *напрасно* 'внезапно, изведнъж; силно'. Например: *напрасна болъзнь вебъатъ вѣрока* (Григорий Цамблук, Слово за пророк Илия); *аѣе нзла не напрасенъ нѣкънъ и нагль, нж тнхъ и растителенъ* (Григорий Цамблук, Похвално слово за Евтимий 45.10); *ово, крнчанѣмъ прѣвѣржнѣвъ пастырѣ ненскоуспнъ, напрасно и аѣе ннз брѣгъ ннзѣръже* (Григорий Цамблук, Похвално слово за Евтимий, 37.2); *аѣе деннѣи страдалецъ, мечъ напрасно нзвълкъ, многожаквенжа и злжа того втсѣче главж* (Евтимий, Слово за Михаил Воин, с. 173⁸); *н, в чюдѣ, напрасно житница нсплнн са жнта* (Евтимий, Житие на Иван Рилски); *напраснымъ бѣгствымъ* (Евтимий, Слово за Константин и Елена, 105). Думата е засвидетелствувана още в старобългарски поетични и в съчинения на старобългарски писатели: *болъзнь же напрасна и люта и ненздречема*, гр. *δριψεῖα* (Супр. 89.20); *напрасно съ небесе прндоста дѣва аггѣла*, гр. *ἄφνω* (Супр. 234.18); *не имате мошти сътрѣпѣти нростн гнѣва кмоу, на такъа бо напрасно нрнтъ са*, гр. *ἀποτόμος* (Супр. 29.18—19); *напрасно прндѣт на вы час ѡнъ лютын*, гр. *αἰφνίδιος* (Пр. Козма, Беседа против богомилите 27.16—19,⁹ Лк. 21.34; срв. Мар. ев. *вънезапж*). *Напраснъ* и *напрасно* се откриват и в среднобългарски поетични, срв.:

⁷ Фотокопия от текста ни бяха предоставени от н. с. Д. Бойчева, на която изказваме сърдечна благодарност.

⁸ По Е. Kaluzniacki. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius* (1375—1393). Wien, 1901.

За синонимната двойка *нагло*//*напрасно* в съчиненията на Евтимий срв. също Й. Русеж. Из лексикалните особености на езика на Евтимиевите ученици и последователи. — В: Търновската книжовна школа. Т. 11. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, с. 293.

⁹ По А. Давидов. Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976.

нѣ напрасно дѣнѣ пакы вѣрѣ вражда, н вѣтрѣ сѣмѣти море н вѣрѣ
(Ман. хр., 102).

В новобългарските дамаскини от XVII и XVIII в. дума *напрасно* се среща често. Много от примерите говорят, че става дума не толкова за приемственост в книжовноезиковата практика между среднобългарските и новобългарските паметници, колкото за самостоятелна употреба под влияние на живата реч. Например: *нѣвѣнѣзи ча когаси вѣднѣгнѣ рѣката данмѣ ѡсѣче главѣте едному поедному. н прнѣтаса стын ѡуморѣнь нпопотнасе испустн напрасно. ннзневѣрѣкы нстрѣгнѣ сѣбѣата нзрѣката воннѣтому.* (Прот. дам. л. 302а); в Тр. дам., л. 280: *нспвѣтнсе поскоро, ннзневѣрѣкы нстрѣгна сѣбѣата нзрѣката воннѣтомѣ;* в ръкопис № 133 от ЦИАМ: *нѣтонѣзи ча когнѣто вѣднѣгна ѡеаатнѣна сѣбѣа тащѣше данмѣ ѡсѣче главѣте едному поедному. стѣ чѣдофтаса стн ѡутрѣднѣна ннспотнаса нса много дрѣзостѣ напрасно грабѣна сѣвѣта ннстрѣгнаѣа нзрацѣте на ѡеаатнѣна* (с. 481). В дамаскини с архаичен език от среднобългарски тип същият текст гласи: *нѣзчѣвѣнѣже вѣзѣнѣгѣ воннѣ мѣчь. хѣте ѡсѣщн главѣ н едному поедному. се прнспѣ стын ѡутрѣднѣсе нпотнѣвь, нсѣмнѣвою дрѣзостѣю вѣзнезапу похытнѣвь мѣчь нтрѣже нзрѣкы воннѣ.* (Кост. дам., л. 293б).

Думата *напрасно* в значение 'ненадейно, внезапно' е позната и на съвременните български народни говори. Примери са записани от Родопите, Тетевенско, Кюстендилско, Прилепско, Ихтиманско и др.¹⁰ Н. Геров посочва поговорката „*Пази божѣ от туна беда и напрасна смѣрт*“.¹¹ У Геров има също така дума *напрасница* за вид болест по кожата. Днес в Кюстендилско *напрасница* означава 'внезапен, силен дъжд'.

Може да се предполага, че през XIV в. лексемата *напраснѣ* е била в жива употреба. За това съдим както от лексикалния материал в новобългарските паметници от XVII и XVIII в., така и от нейните следи в съвременния език.

* * *

В Словото за пророк Илия от Григорий Цамблак се среща глагол *осиптѣвѣти* 'пресипна, прегракна' — н тако *творѣше* — *осиптѣвѣща* *кнчаниѣм сѣлным, ѡ вѣмене ѡутрѣнаго даже до вѣчера*. Такъв глагол не се среща в старобългарските паметници, но е добре познат на съвремените български говори. В западни говори се срещат форми *осипвам* и *осипна* — в Софийско, Самоковско, Прилепско. Срв. в народна песен от с. Суходол, Софийско: *У дѣрвѣто (кукат) до три кукувици, а трѣката*

¹⁰ Цитираният диалектен материал е от архива на Българския диалектен речник при Института за български език и от архива на Българския диалектен идеографски речник при Катедрата за български език в Софийския университет „Климент Охридски“.

¹¹ Н. Геров. Речник на българския език. Пловдив, 1895.

дори осипнала. От североизточни говори са записани примери с *осиптя-вам* и *осиптявезя* — форми, които са по-близки до Цамблаковата: *усиптѣвъхми сѣчките* (Преславско); *усиптѣвъей ут пѣсни* (Свищовско). Употребата на *осиптѣвъти* в цитирания пасаж илюстрира един от случаите, когато писателят е обогатил книжовната лексика с нужни за неговото литературно творчество нови думи от народната реч.

От езика на Григорий Цамблак могат да се черпят данни за проучването на много думи, които са били в жива употреба през миналите векове от развоя на българския език и от които има само следи в съвременните говори. Такава е например думата *ззоръ* — не *възръ* на свое величество, не *помагоу цръскоу* высоту, не *смотря же ѿ прѣвъ любовоу-дрѣствовати*, но *ззороу* многоу и *смѣхоу* достоинаа начинаеть (Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител). Думата *ззоръ* се среща в много старобългарски, среднобългарски и ранни новобългарски паметници. В добре изработения речник от сътрудници на Чехословашката академия на науките¹² думата *ззоръ* е посочена със значения 1. укор; 2. подозрение. Прилагателното *ззорьнъ* е посочено със значения 1. Предосъдителен, заслужаващ порицание; 2. подозрителен, а *неззорьнъ* е посочено със значение 'безупречен, безукорен'. И. Срезневски в своя речник¹³ определя малко по-различно значенията на *ззоръ* — 1. срам, позор; 2. порицание, хула, упрек; 3. завист.

Ето някои примери: *нистоже обѣштаго коньца оубѣжа . . . ни соло-мивнъ прѣмъдрѣннъ*, *нже ножемъ обличн ззора лъжа* (Супр. 238.23); *се во грѣха не нмѣтъ нже скорѣе възстатн*, *а нже поздѣе ззора бы павно было* (Супр. 443.24), гр. *βλοφία*; *тако тѣ оубо . . . троуждааше сѣ*, *и оумъ безъ глаоума храни*, *и слово неззорьно смѣшено съ солнѣ божьствѣннѣж* (Супр. 279.27, гр. *ἀκατάγιστος*); *даждн емоу житне благообразно-житне добродѣвано*, *и неззорьно* (Син. тр. 99a3; гр. *ἀκατάγιστος*); *и сѣ оубо ѿкоже комоу волѣ да възмѣшт*, *фока же оуказне сѣ ѿт нѣкоего ззора*, *ѿко оубо къ цнмнхноу похотнынъ сѣзъ нматъ царнца* (Ман. хр. 194); *благословное бѣ и свободное нѣсть*, *свободное же нѣст(ь) въ ззорѣ*, *а еже нѣст(ь) въ ззорѣ*, *ни прощена трѣвоуеть* (Евтимий, с. 244); *аще ли христосъ единъ една глава нѣст(ь) цр(ъ)квн*, *и жена една*, *вторѣа же въ ззорѣ нѣст(ь) и наводнтъ* (Евтимий, с. 243); *оуби мнѣ въ коемъ ззоре стахъ*, *въ коемъ срамѣ възлѣжю*, *нѣс крѣнемо мн ѿко гавлаемое* (Атонски Номоканон, л. 119б). В края на словото за Десетте Моисееви заповеди в новобългарския текст от XVII в. се среща дума *неззорно* — *нѣтъка щеме прѣпратн животатъ наш мнро ннеззорно* (Тр. дам., Тих. дам.). Тя съответствува на *неззорьнъ* в архаичните по език дамаскини, например Луковитския и № 685 от НБКМ.

¹² *Slovník jazyka staroslověnského*. II. Praha, 1965, p. 636.

¹³ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1. СПб., 1893, с. 914.

Днес от думата *ззор* се срещат следи в някои български говори. Отбелязани са прилагателни *безззорен* в значение 'безсрамен' (БЕР) и *ззорен* 'срамен, позорен' (ПРОДД). Найден Геров включва в своя речник дума *ззор* със значение 'свенуване, свян, срамуване': *Няма ззор от нищо; Прави го без ззор*. В Родопите думата се пази в израза *ззор ме е* 'изпитвам страх, имам страхопочитание' (Смолянско, Ардинско — БЕР). В някои диалектни изрази е засвидетелствувано и едно друго, по всяка вероятност също старинно значение: *Ходя със ззор* 'ходя внимателно, предпазливо' (Н. Геров); *Вървят на ззорки* 'вървят далече един от друг, за да се наблюдават незабелязано от другите и така да се пазят' (БЕР). Морфемата *-зър(-зър-, -зор-)* 'гледам, виждам' е продуктивна в езика на Цамблак. Срв. *зърти, зърти са, зърти* (Мъчение на Йоан Нови), *възърти, оузърти, пръзнати* (Похвално слово за Евтимий); *назнрател* 'наблюдател' (Григорий Цамблак, Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител) — *и д(ъ)вам ан донтъ нграти н плашатъ посредъ нгра тоанка. посредъ п'аныхъ людн. посредъ назнрателен влоун'ехъ*.

Подобни наблюдения могат да се изложат за още многобройни думи у Цамблак, като *точло, опъснокъ, кръчагъ, чванецъ, нмовтенъ* (многнмовтенъ), *нманіе, д'етиньско, въскацати* 'подскачам, рипам', *сд'ѣти* 'живея, обитавам', *вюука* 'племенница' и др. При някои от тях се поставя въпросът за личната намеса на книжовника при изграждането на словообразователната им форма. Така например в Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител, в изключително ярката картина на танца, се среща една много рядка дума — *нгралница*: *что бо нже стрт(н) подвнжацин не твораше сквернаа ина нгралница тога*. От съвременните български говори са известни форми *игралица* (например Ихтиманско), *игралица* (ПРОДД), *игралица* (Охрид). Дали Цамблак е променил думата словообразователно, или формата *нгралница* е била народна? Във всеки случай заслужава внимание типичното за българските говори значение 'танцувам' на глагола *нграти*. Основа *нграл-* се открива в редица думи, които се срещат в стари ръкописи. Срв. *нгралнице, нгралнын* и др. В текста на номоканона се среща *нгралницнне* *органы* в значение на 'музикални инструменти, с които се свирят хора' (Атон, ном., л 296). За съпоставка с *нгралница* бихме посочили две стари думи със същия словообразователен модел в Костенечкия дамаскин от XVII в. (Слово за апостол Тома): *свнрн'ница* 'свирачка' и *пнскател'ница* 'оплаквачка': *ста свнрн'ница на главою его свнрацин* (л. 256а); *пнскател'ница една плакаше се за нь* (л. 257а). Убедително се открояват редица характерни особености в езика; на Цамблак при текстологични сравнения със същите пасажии у други старобългарски писатели.

При сравнение на Слово за пророк Илия у Климент Охридски¹⁴ и у Цамблак изпъкват някои любопитни, а понякога и важни отлики.

¹⁴ Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. I. С., 1970, с. 700—702.

Така например срещу по-старо *грьсть* мъжкы у Климент стои *горьсть* брлшна у Цамблак. У Климент намираме дума *кльть*, на която съответствува *горница* у Цамблак. Днес думата *кльть* се среща главно в южнобългарски говори, а *горница* главно в североизточни и северозападни говори. Думата *горница* употребява и Евтимий.

За историческата диалектология представят интерес и други различения у Климент и у Цамблак. У Климент намираме създа тоу *олтарь*, н *всклада* полъна *врѣху*. Употребата на глагол *клада* (*кладам, клавам*) в значение 'слагам' днес е типична за някои южни български говори — югозападни, родопски, тракийски. У Цамблак намираме на това място глагол *сложити* — н *сложнеъ* полъна на *жертвенницѣ*. Глаголът *сложа* днес има широка употреба в редица български говори, главно североизточни и балкански. Употребява се и в съвременния книжовен език. В Тревненския дамаскин от XVII в. (рѣк. № 710 от НБКМ, писан от даскал Стоян в Трявна) намираме в този случай *накладѣте*, но не в значение 'сложете', а в значение 'запалете' — н *накладѣте* *огнь със дръва*. По текст словото за пророк Илия в Тревненския дамаскин е близко със словото у Климент Охридски.

Срещу старата глаголна форма *снѣсть*, която е употребена от Климент, у Цамблак намираме *пада*, срещу *снѣде* — *пада*. Срв. у Климент: н *снѣде* *огнь съ нѣс* н *снѣсть* *жрътвѣ*. У Цамблак: н *абѣ* же *огнь съ нѣсе* . . . *пада* н *жертвоу* *пада*. По език даденият пасаж в новобългарския Тревненски дамаскин може да се съпостави със словото у Цамблак: н *тойзе* час *слѣзе* *огнь ѿ нѣто* н *поѣде* *месото*. Глаголът *поѣсти* у Цамблак (както и в Тревненския дамаскин в дадения случай) е употребен с едно познато старо значение 'изпоям, изям всичко'. Това значение на глагола е отбелязано и в речника на Н. Геров. Намираме го и в други дамаскини от XVII и XVIII в. Срв. *свѣрѣ* *земльскы* . . . *да поѣдѣтъ* *вашь добытѣкъ* (Троянски дамаскин, с. 101).

В съпоставката на двата текста буди интерес още един случай, който е важен от гледна точка на историческата граматика. Тук само ще го споменем. У Климент пасажът гласи: *Вельми оубо зовѣте, еда бждѣтъ заспаши бзи вашн*. У Цамблак текстът звучи много „новобългарски“ — конструкцията с футурум екзактум е заменена от сегашно време и перфект: *запрѣщаше* *тѣмъ* *нѣа* *глас*. *вельмъ* *гласомъ* *пръзываети* *вогы*. *нан* *бо* *спатѣ*, *нан* *нѣгдѣ* *зашли* *соут*. н *сего* *радн* *крѣпчанша* *гласа* *потрѣба* („защото или спят, или са отишли нейде“).

Един специален въпрос при изследване езика на Григорий Цамблак представят анонимните изрази и фразеологичните съчетания — тяхната връзка както с народната реч, така и с народната поетична традиция.

Ще разгледаме един израз, интересен в граматично отношение. В Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител четем: *аще попросиши* *ми*, *дам*

ти до полъ цѣтвѣа моего. У Евтимий изразът е до полоу цѣтвѣа. Срв. аще н до полоу моего потрѣбують цѣтвѣа, вса готовъ несьмъ ѿдати (Слово за св. Петка, с. 71).

Изразът у Цамблак намира съответствие в старобългарския евангелски текст, от една страна, а, от друга — в новобългарските дамаскини. Срв.: вко егоже аште просиши дамъ ти. до полъ цѣрствѣнъ моего (Мар. ев. Мр. 6.23); до полъ цѣрството мн да дам (Тр. дам., с. 101). Изразът у Евтимий намира съответствие в архаичните по език дамаскини, срв.: до полу цѣрствѣа ти прошу (Кост. дам. от XVII в., л. 258а). По всяка вероятност изразът, който намираме в старобългарския евангелски текст, у Цамблак и в новобългарските по език дамаскини до полъ цѣ(ръ)рствѣнъ (или до пол царство) е бил народен.

Цялостното проучване на народните черти в езика на Цамблак ще бъде възможно след решаването на някои предварителни задачи:

1. Издирване на всички преписи на словата и приблизителна реконструкция на първоначалния текст на отделни слова. Реконструкцията би внесла необходими уточнения и би дала по-сигурен материал за анализ. Тя би дала между другото изключително ценен материал за акцентната система в езика на Цамблак. Такъв материал ще бъде използван за изследвания върху морфонологичния компонент на българската историческа диалектология.

2. Съпоставка с материали от съвременните български говори.

3. Съпоставка с ранните новобългарски паметници както с оглед на приемствеността, която се наблюдава съвсем ясно между книжовния език от XIV в. и ранния новобългарски книжовен език от XVII в., така и с оглед откриването на народни черти в езика на търновските писатели.

СЪКРАЩЕНИЯ

- Атон. ном. — Атонски номоканон от XVII в. Ръкопис № 296 от НБКМ.
 БЕР — Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Займов, Ст. Илчев. Български етимологически речник. Т. I. С., 1971.
 Кост. дам. — Костенецки дамаскин от XVII в. Ръкопис № 503 от ЦИАМ.
 Ман. хр. — Манасиева хроника. J. Bogdan. Cronica lui Manassis. București, 1922.
 Мар. ев. — Мариинско евангелие. В. И. Ягич. Мариинское четвероевангелие. Берлин, 1883.
 НБКМ — Народна библиотека „Кирил и Методий“, София.
 Прот. дам. — Протопопински дамаскин от XVII в. Ръкопис № 708 от НБКМ.
 РРОДД — Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Георгиева. Речник на редките, остарелите и диалектните думи в българския книжовен език. С., 1973.
 Син. тр. — Синайски требник. R. Nahtigal. Euchologium Sinaiticum T. I, Ljubljana, 1941.
 Супр. сб. — Супрасълски сборник. С. Северьянов. Супрасльская рукопись. Т. I. СПб., 1904.
 Тих. дам. — Тихонравовский дамаскин. Е. И. Демина. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Т. II. С., 1972.
 Тр. дам. — Троянски дамаскин. А. Иванова. Троянски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII в. С., 1967.
 ЦИАМ — Църковен историко-археологически музей.